

***“Turkiston xotin-qizlarini o’lkadagi siyosiy jarayoniga jalb etilishi tarixidan
(XIX asr oxiri – XX asr boshlari)”***

Maqola Turkiston jadidlari tafakkuridagi mahalliy xotin-qizlarning huquqini erkaklar bilan tenglashtirish, ularning ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish, jumladan, davlat dumasiga saylovlarda faol qatnashishi, davlat vazifalarini bajarishdagi o’rnini belgilash kabi masalalarining tahliliga bag’ishlangan.

Turkiston, jadidchilik, xotin-qizlar, taraqqiyot, maorif, siyosiy soha, saylov, Davlat Dumasi.

XX asr boshida jadidlar Turkistonda ma’rifat, ilm-fan, madaniyat, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jabhalarda kurash olib bordilar. Ular mahalliy xalqni ozodlikka, istiqloлга, mustaqillik uchun kurashga chorladilar. Shu yo’lda musulmon xotin-qizlarning erkaklar bilan teng huquqda bo’lishlari, Turkistonning jamoat ishlarida qatnashishlari g’oyalari ilgari surdilar. Shundagina Turkiston ravnaq etishi, rivoj topishini uqtirganlar.

1917 yilgi Rusiyada va asosan Turkistonda bo’layotgan siyosiy voqealar yuqorida ta’kidlangan masalalarda asosiy rol o’ynadi. Chunki, Dumaga bo’layotgan saylovlarda xotin-qizlarning ishtiroki ham asosiy rol o’ynashini jadidlar yoqlab chiqqanlar. 1917 yil 20 avgustda Marg’ilon shahrida mahalliy «Sho’roi Islom» tashkiloti faollari yig’ilishi federalistlar firqasi sho’basi tuzish munosabati bilan qabul qilingan maromnomasining 4 bandida quyidagilar yozilgandi: «Millatning yigirma yoshga yetub, ahliyat paydo qilg’on har bir fardi: er bo’lsun, xotun bo’lsun, - sinf, din va mazhab ayrimasiga boqmasdan saylamak va saylanmak haqina molikdur» [1].

1917 yilgi fevral voqyealaridan keyin Turkiston jadidlarining xotin-qizlar muammosi borasidagi faoliyatlari ancha kengaydi. Chunki muvaqqat huqumat dasturiga ko’ra mamlakat milliy o’lkalarida, xususan, Turkistonda ham barcha aholiga ilk bor saylash, shahar Dumasiga saylanish imkoniyati berilgan edi. Shuning uchun ham Turkiston jadidlari vaqtli matbuot sahifalarida o’z maqola va chiqishlarida xotin-qizlarning saylov jarayonida faol ishtirok etishi, siyosiy mustaqillik va demokratiyani joriy etish bilan bog’liq ishlar, ko’ppartiyaviylikning va keng jamoatchilik faolligining o’ta zarurligi, ular o’rtasidagi kelishmovchiliklar va qarama-qarshiliklar salbiy oqibatlarini targ’ib etdilar. «Xo’jabaqo marbut bo’lgani sababli Turkistonda musulmon xotinlarining saylov ishlarida ishtiroklari juda og’ir. Holbuki, xotinlarning saylovga ishtiroklari Turkiston musulmoni uchun hayot-mamot masalasidir», - deydi Zaki Validiy. U xotin-qizlarning saylovda ovoz berishlari katta ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi va

M.Behbudiy, A.Fitrat va H.Muyinlar qatori bu vazifalarni amalga oshirishga harakat qiladi. Shuningdek, musulmon xotin-qizlarning saylovda qatnashishlarining ahamiyatini M.Behbudiy quyidagicha yozadi: «Toshkent shahrida 48 ming ruslar va askarlar bor. Bunga nisbatan 44 ming musulmon erkaklar va 39 ming musulmon ayollar yashaydi. Agar saylovda ayollar ishtirok qilishmasa, albatta, ruslar saylovda muvaffaqiyatga erishishlari mumkin»[2]. Shuning uchun M.Behbudiy «Ulamo» jamiyati a'zolarini bu masalaga jiddiyroq munosabatda bo'lishlarini qayta-qayta takrorlaydi. Chunki ulamochilar saylovda musulmon xotin-qizlarning ishtirok etishlariga qarshi chiqib, hatto, ayollarni erkaklarga qo'shilmagan holda alohida saylov uchastkalarining tuzilishi xususida ham bir fikrga kelmagan edilar. Maqolada M.Behbudiy sho'rodagi ziyolilar «Ulamo» jamiyatiga bir kecha-kunduz muhlat berib, ayollarni shariat asosida saylovda qatnashishlariga qat'iy javob berishlarini talab qilgani, lekin hozir javob olinmaganligi haqida ham o'z fikrlarini yozgan [2]. Bu haqda Abdurauf Fitrat quyidagilarni yozgan edi: «Mana endi eski hukumat bitdi, eski adolatsizliklar ko'tarildi. Yangi hukumatimiz xalq hukumatidir. Xalq istaklarini bajo qildiradigan hukumatdir. Shahar ishlarini o'z qo'limizga topshirmoqchi bo'ldi, shahar Dumasiga vakillar ta'sis qilmoq uchun saylov berdi. Yosh, qari, boy, qashshoq, er, xotun, 20 yoshdan yuqori bo'lgan butun odamlar bu saylovga kelib tovush bersinlar dedi. Shahar Dumasiga rusdan, musulmondan, juhuddan (har millatdan) o'z sanog'iga qarab vakillar olurlar. Qaysi millatlarning vakillari ko'proq bo'lsa, shahar Dumasi shu millat foydasigaga qarab ish qilur... Shahar dumasining ahamiyatini bilsak o'z shahrimizning ixtiyorini o'z qo'limizga olmoqchi bo'lsak, boshqa ishlarimizni qo'yib saylov kuni, saylov yeriga kelurmiz, shahar Dumasiga o'z vakillarimizni ko'proq kirgizurmiz» [3].

A.Fitrat so'zlaridan bilish mumkinki, jadidlar o'zbek xalqiga xos, milliy xususiyat bo'lgan tinch yo'l bilan jamoatchilik murojaati orqali, Dumadagi bahslar yo'lidan borib, xotin-qizlar muammolarini hal qilamiz degan niyat bilan harakat qilganlar. Chunki xotin-qizlar jamiyatining har bir sohalarida faoliyat ko'rsatishlari teng huquqli bo'lishlari kerakdir. Jadidlarning g'oyalari ko'ra o'lka xotin-qizlarini jamiyatning teng va haqiqiy a'zosiga aylantirishning birdan-bir yo'li ularning ma'naviy va ma'rifiy ravnaq etishidadir, tabiat ato qilgan imkoniyatlardan unumli foydalanishdadir. Shu bilan birgalikda, ular yanada muhim shartlar sifatida milliy matbuotdan boshqa millatlar tajribasidan unumli foydalanishni, maktablar, jamiyatlar, kutubxonalar va qiroatxonalar joriy etishni tavsiya etganlar. Shuni qayd etish joizki, musulmon xotin-qizlarning shahar Dumasiga bo'ladigan saylovlarda qatnashi masalasiga bo'lgan munosabat milliy demokratiyaning o'zida ham xilma-xilligicha qolgan edi. Misol uchun, Zaki Validiy «Saylovda musulmon xotin-qizlarning ishtiroki» nomli maqolasida Turkiston xotin-qizlarning saylovda ovoz berishlari katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi [4]. Toshkentdagi «Sho'roi Islom»ning 1917 yil 19 iyunda bo'lib o'tgan yig'ilishida musulmon ayollarinig Duma

saylovlarida qatnashishi to'g'risidagi fikrlarda, agarda duma saylovlarida «musulmonlarning ruslarga mag'lub bo'lishlari sobit bo'ladurg'on bo'lsalar, ayollarning hoziri kerakdir», - degan xulosalar qilingan, shu bilan birga Toshkent ulamochilaridan «ayollarni paranji ila va alohida ayol komissiyalari xuzurida erkaklarga qo'shilmasdan bormoq»lariga ishtiroki masalasini jadidlar vaqtli matbuot sahifalarida e'lon qilib turdilar hamda ularning javoblari rus va musulmon matbuotida e'lon qilinishi so'raladi. Lekin bu xildagi murojaatga, Mahmudxo'ja Bexbudiy ma'lumotiga ko'ra, o'n marta qaytarilishiga qaramasdan, ulamochilar tomonidan javob olinmagan [2].

«Ulamochilarning bunday harakatlari 1917 yil 21 iyunda Andijonda bo'lib o'tgan «Sho'roi Islom»ning umumiy majlisida qattiq tanqid ostiga olinadi. Bu haqda andijonlik taraqqiyparvar Shams Najmiy: «Ajabo asrlardan beri to'y, aza, ma'raka, sir, ziyofat, mozorlarga chiqib yurgan xotinlarni ihtisob etmagan zotlar, emdi o'z dini va milliy huquqlarimizni qo'lga keltirmoq uchun ayollarning munday odob va hijob doirasida saylovga qatnashmoqlariga ne qarshilik ko'rsaturlar», - deb hisoblaydi [5]. Xotin-qizlarning davlat va jamiyat ishlariga jalb etish nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy, ma'naviy ahamiyatga ega ekanligini hikmatlarda ham tasdiqlaydi. «Yana bir narsani unutmangki, yurtni idora qilish ilmini bilib, shuning amaliyoti bilan mashg'ul bo'lish xotunlar ko'nglini poklaydi, bolalari qoshida martabasini orttiradi» [6]. Xotin-qizlarning qozilik vazifasini bajarishlari haqidagi masala o'sha davrda shunchalik ham amirning rafiqasi Hadicha bonuning davlatni boshqarish ishlariga aralashishi, ayollar qozi (sudya) kabi turli vazifalarda ishlashi to'g'risida yozar ekan, bu bilan xotin-qizlarning ijtimoiy faoliyatda erkaklardan kam ish bajarmasligini ko'rsatadi» [7], - deb yozadi tadqiqotchi G.Rahimova. «Xotun kishi qozi bo'la oladimi?» degan savolga bunga qarshi munosabatda bo'lgan kishilar «Xotun kishini qoziligi mutlaqo durust emas, negakim aqli qisqa bo'lgan uchun hukumat majlislarida erkaklarga muomila qilmoqni uddasidan chiqmasa kerak», deb javob beradilar. Lekin ba'zi taraqqiylik musulmoniyalar dolzarb ediki, hattoki mustamlakachilar manfaatlarini ifoda etadigan matbuot organlarining sahifalarida bunga munosabat bildirilgan. Hattoki Ismoilbek Gasprinskiy ham «Doru r-rohat» asarida aytadurlarkim, musulmoniya xotunlari xususida erkaklarga barobar bo'lib qozilik mansabiga ta'in bo'lsalar ham bo'ladur» degan fikr ham bor edi» [8].

Turkiston milliy demokratlari, taraqqiyparvarlari, ma'rifatparvarlari xotin-qizlarning Turkistonning milliy ravnaqi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojida qatnashishlarini qo'llab quvvatlashga chaqirdilar.

Shu o'rinda buxorolik Zuhridin Fathiddinzodaning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinlidir: «Ey, Turkistonlik Vatandoshlarim! Biz shuncha xotin-qizlarimizga yomon ko'z bilan qaraymiz. Biz shuncha xotunlar haqqiga shafqat va marhamatsizlik qilamiz. Yetar endi, bu

bechoralarni asorat zanjirida tutmoq, yetar jaholat chuquriga itqitmoq. Agarda bizlar xotin-qizlarimizni bu holda ilm va tarbiyadan mahrum qilaversak, o'zimizga zo'r zararlar kelturamiz. Kelajak zamonlarda bulardan vujudga keladurg'on va bularning quchog'ida o'sadurog'on ajdodlarimizning johil va nodon qolishiga o'zimiz sabab bo'lurmiz. Keling, endi g'aflat ko'rparasini uyimizdan irg'itib, birlik va ittifoq ila bir millat an'alarini jaholat panjasidan qutqaraylik, adolat va insoniyat yuzasidan bu Vatan onalariga tartiblik maktablar ochib beraylik. Mana kelajagimiz. Saodat va baxtiyorligimiz shul xotin-qizlar tarbiyasiga kelib teriladur» [9]. Bu fikr ayollarning o'zlari tomonidan ham qo'llab-quvvatlangan edi: «Erkaklardan ko'proq qizlar uchun latta-puttalar uchun isrof qiladurg'on so'mlaringizni din va dunyo uchun kerakli bo'lgan tarbiya va ta'lim yo'lig'a sarf qilmoqligingizni va bu birgina bo'lsun bizlar uchun tartiblik maktab ochib bermog'ingizni tamanno qilurmiz» [10], deb ular otalaridan so'rganlar. Orenburg shahridagi xotin-qizlar esa «Turkiston viloyatining gazetisi» orqali Davlat Dumasiga yuborgan arizalarida «Biz musulmoniya zaifalari uchun tamomiy odamizod huquqlarini talab qilgaysizlar!» - deb deputatlarga murojaat qilganlar [11].

Lekin ko'rib chiqilayotgan davrda Turkiston xotin-qizlarining o'z huquqlarini himoya qilib, munosabat bildirishlari tabiiy hol bo'lgan edi deb, aytib bo'lmaydi. Chunki xotin-qizlarga nisbatan bo'lgan g'oyaviy munosabatda jadidlar ko'p qarshilikka uchraganlar. Hattoki, «ziyolilar (jadidlar – D.R.) Shahar dumasi va ta'sis majlisiga ayollardan delegatlar yuborish masalasida dindorlar bilan kurash olib boradi. Markazda chaqirilgan umummusulmon Qurultoyida Ubaydulla Xo'jayev Turkiston ayollarini ozod qilish masalasini ko'taradi, - deb, ma'lumot beradi Munavvar Qori va davom etib, - mahalliy ziyolilar ayollarni ozod qilish uchun kurashgan», - jadidlarning bu masalada asosiy yo'nalishini ifodalab bergan [12].

Bu intilishlardan ko'rinadiki, Turkiston jadidlari mavjud tuzumning salbiy tomonlarini, ravnaq etish uchun g'ov bo'layotgan nodonlik, xurofiy turmush sarqitlarini ochiq-oydin ko'rsatib berganlar. Ular Turkistondagi vaqtli matbuot orqali ma'rifat, ilm-fan, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotga erishish yo'llarini asriy sharqona an'analarga, islom aqidalarini zamon va xalq manfaatiga moslab isloh qilishga chaqirgan. Shuning uchun ham jadidlar musulmon xotin-qizlarni ozodlikka chiqarishga, teng huquqli qilishga, shu bilan taraqqiyot yo'liga, ilm-fan, ma'rifatga, dunyoviy ishlarni o'rganishga chaqirganligi, undaganligi ularning xizmatlari beqiyosligini ko'rsatardi. Eng asosiysi, erkaklar bilan teng huquqda jamoat ishlarida qatnashishlari, saylovlarda ishtirok etishlari uchun qilgan sa'y-harakatlari Turkiston ma'rifatparvarlarining sharq mamlakatlarida birinchilardan bo'lib intilganligini ko'rsatardi.